

BURSA'DA IRGANDI KÖPRÜSÜNÜN ORIJINAL MİMARİSİ (1)

Doç. Dr.
Yılmaz ÖNGE

Bursa'nın merkezi ile Yeşil Semtini ayıran Gökdere üzerinde inşa edilmiş köprülerin arasında en dikkate değer olanı Irgandı Köprüsüdür. (2) 16 m. açıklığında ve 11 m genişliğinde bir kemer hâlinde, vadinin iki yakasını birbirine kuzey batı - güney doğu istikametine bağlayan bu taş köprü, yapılış devrinden itibaren içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarına kadar, orijinal mimârisi ile yerli ve yabancı seyyahların ilgisini çekmiş; bilhassa çevresiyle teşkil ettiği pittoresk manzara, birçok ressamın eserine konu olmuştur.

Yazılı belgelere göre 1442 M. yılında Irgandı Ali'nin oğlu Hoca Muslihiddin tarafından yaptırıldığı anlaşılan (3) bu köprü, sonradan Irgandı - Irgandı

- 1) Irgandı Köprüsü ile ilgili çalışma ve araştırmalarımızın neticesi, 1975 de Budapeşte'de yapılan V. Millîlerarası Türk Sanatları Kongresinde tarafımızdan bir tebliğ konusu yapılmış ve bunun metni İngilizce olarak yayınlanmıştır. Bakınız : Yılmaz Önge, *The Original Architecture of Irgandı Bridge in Bursa. Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest 1978*, 693 - 704. s.
- 2) Uludağ'ın eteklerinden çıkarak kendi ismini taşıyan küçük bir vadiyi takiben Bursa'nın içinden akan dereelerin en önemlisi Gökdere'dir. Bu dere üzerinden Bursa'nın muhtelif mahallelerini birbirine bağlamak için, ahşap veya kârgir birçok köprü yapılmıştır. Ancak bunların bir kısmı zamanla harabolup yıkılmış, bir kısmı ise tamir ve yenilemelerle şekil değiştirerek günümüze kadar gelebilmiştir. Tarihî kaynaklardan öğrendiğimize göre, Gökdere üstünde ve yukarıdan aşağıya doğru sıralanan köprüler şunlardır : Maksem - Demir Oluk - Çalık Piri (?) Köprüsü, Soğucak Pınarı Köprüsü, Setbaşı Köprüsü, Irgandı Köprüsü, Boyacı Kulluğu Köprüsü, Meydancık - Geredeli Köprüsü, Tatarlar Köprüsü, Demirtaş Köprüsü. Bu köprüler için bakınız : Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950, 121 - 112. s.; Albert Gabriel, *Une Capitale Turque Brousse I*, Paris 1958, 195 - 197. s.; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)*, Ankara 1975, 106 - 107. s.; Gülgün Tunç, *Taş Köprülerimiz*, Ankara 1978, 11, 38, 49, 66, 105, 165, 185 - 185. s.
- 3) Irgandı Köprüsünün bâni ve inşa tarihinden bahseden, tetkik edebildiğimiz başlıca neşriyat : Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme* II. cilt (Maarif Nezareti Ciltleri Neşriyatı), Dersaadet 1314, 26 - 27. s. ve Evliya Çelebi *Sevâhatnâmesi* (Zuhuri Danışman çevirisi) III. cilt, İstanbul 1970, 28. s.; Kâzım Baykal, *Irgandı Köprüsü, Uludağ (Bursa Halkevi Dergisi)* 84. S., Temmuz - Ağustos 1947, 1 - 2. s. ve *Bursa ve Anıtları*, 122. s.; A. Gabriel, a. e., 28 - 29. s.; Semavi Eyice, *Bursa ve Çevresinde Türk Sanatı* (T. T. O. K. Neşriyatı), İstanbul 1962, 6. s.; Kâzım Baykal - Cüneyt Ölcer, *Bursa'da Tarihî Köprüler ve Kurumun 1966 Yılı Çalışma Raporu ile Bilancosu* (Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları), Bursa 1967, 8. s.; Godfrey Goodwin, *History of Ottoman Architecture*, London 1971, 88. s.; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri* II. cilt, İstanbul 1972, 368. s.; Cevdet Çulpan, a. e., 106 - 107. s.; Gülgün Tunç, a. e., 105. s.

Köprüsü adıyla şöhret bulmuş; hattâ halk arasında esere bu ismin verilmesiyle ilgili bir de efsane uydurulmuştur. XVII. yüzyılın meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi de, *Seyâhatnâme*'sinde hem köprünün orijinal mimarisinden hem de ismiyle ilgili efsaneden şöyle bahsetmektedir. (*)

«Evsaf-ı cısr-ı Irgandı - Bursa'nın bir çarşısı da Gökdere'deki Irgandı Köprüsü üzerindedir ki yemin ve yesar ikiyüz kadar hallac dükkânlarıdır. Hücresinin pencereleri zir-ü pâylelerinden cereyan eden Gökdere'ye nâzırdır. Ve bu cısr dükkânlarının üzeri cümle tonoz kemerler ile mebnî olub kurşun ile mesturdur. Bu cısrin iki başında kâî'a kapuları gibi temir kapular üzere mazgal delikleri vardır. Kapular seddedilirse başka bir yerden zafer mümkün değildir. Cısrın bir tarafı boştur. Han gibi misafirhane olub at bağlanır. Rum, arap ve acemde bir gözlü, meşhur-u âfak, eflâke ser çekmiş, azim cısrıların biri de budur.

(Irgandı) Köprüsünün sebep-i binası - Türkçede (Irgandı - Irgandı) (Irgalandı) sallandı mânâsındadır. Sene 729 tarihinde Orhan Gazi Bursa'yı fethetmiştir. O esnada bir mücahid-i fisebillillah, âşık-ı can hamama giderken bu cısr mahallinde «Çıkayım mı? Varayım mı?» gibi bir sadâ isittir. Gazi heman dalkılıç olub «Çık bakalım ne yapabilirsin!» diyerek sadâ gelen mahalle bir satır urunca urduğu yerden gürlüyle bir kenz-i azim meydana çıkararak zemin irgalanıb sallanır, sarsılır. Gazi ise hayrette kalarak şaşırır. İki yanına bakarak ne görse iyî? Derenin içi (Kaydafa) sikkeli altunları mâl-â-mâl, heman koşarak Orhan Gazi'ye sergüzeştini bir bir takrir eder O da «Ya ne hayret ettin. Allah sana müyesser etmiş. Var Bursa'da hayrat ve hasenata sarfet» deyu emreder. Mücahid cümle mâli hanesine taşıyarak öşrünü beytül-mâl-i müsîlimine tediye edib bakıyesiyile bu cısr-ı azimî binâ eder. İşte (Irgandı) cısrî dinmesine sebep budur.»

Hüseyin Ayvansarayî'nin 1765 tarih II Mecmua-i Tevârih'inde de Irgandı Köprüsünün baniiini, mimarî özelliğini ve inşa tarihini belirten şu manzûme bulunmaktadır : (2)

Hoca Hacı Muslihiddin Hak ana olsun muin
Köprü yaptı Gökdere'nin üstüne sarfetti
mâl

Yer direndi cihan ırgandı bu ırgalanmadı
Bu bina-i âliye hiç ermez zevâl

Sanki vadi üzre bir şehir oldu işbu kantara
Di bunun şânında tarih oldu cısr-ı bimsâl
(846/1442 - 43)

Vezni ve ifadesi bozuk olmakla beraber, muhtemelen köprünün kitabesine ait olduğu anlaşılan bu manzûmeden, Evliya Çelebi'nin hiç söz etmemesi dik-kate şâyandır.

Köprüden bahseden ilk ecnebî seyyahlardan biri Reinhold Lubenau'dur⁴ XVI. yüzyılın sonlarında Bursa'dan geçen Lubenau, bu şehrin güzel, yüksek, taştan yapılmış sanatkârane bir köprüsünün olduğunu ve tek bir kemer hâlindeki bu köprü üstünde çeşitli dükkânlar bulunduğunu ifade ederek, uzunluğunu 300 m. olarak verir. Ancak bu eserin muhtemelen Türklerin fethinden önce, hristiyanlar tarafından inşa edilmiş olduğunu ilâve eder.

1836 yılında Bursa'yı gören Miss Pardoe da, üstündeki dükkânlarda ipekli dokumacıları bulunan bu köprüyü Roma devri eseri zannetmiştir.⁷ Pardoe bu köprüyü, dağdan inerek hızla ovaya dökülen bir derenin üstünden geçen bir sokağa benzetir ve süratle harab olmaya yüztutüğünü yazar. Kendi çizgisi ile eserine dercettiği ve Irgandı Köprüsünün Setbaşı tarafından görünüşünü veren skeç, bugün bizim için önemli bir belge değerinde.

4) *Seyâhatnâme* II. cild (Maarif Nezâretî Celîlesi Nesriyatı), 27 - 28. s. Ancak, Evliya Çelebi *Seyâhatnâmesi* nin yazma ve basma nüshaları arasında bazı farklar olduğu bilinmektedir. Irgandı Köprüsü ile ilgili kısım, maalesef Zuhuri Danişman'ın çevirisinde de hem ek, hem de hatalıdır. Bakınız : *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi* III. cilt, 28. s. Irgandı Köprüsü hakkında Evliya'nın naklettiğinden başka bir efsanenin de, *Tarih-i Saf*'da anlatıldığını Gazâlî Saltık'tan öğreniyoruz. Bakınız : Gazâlî Saltık, *Bursa'da İlk Yapılan Köprü ve Garip Bir Olay*, *Uludağ* 83. S., Mayıs - Haziran 1947, 1 - 2. s. *Tarih-i Saf*, Necdet Sakaoğlu tarafından günümüzün Türkçesine aktarılmak suretiyle, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi'nin 48. kitabı olarak 1978 de neşredilmiştir. Bakınız : *Bostanzade Yahya, Duru Tarih*, 40 - 42 s.

5) Hüseyin Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kısmı Nr : 1565, vnrak : 124/B; Cevdet Çulpan, a. e., 106. s.

6) Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen* II, Königsberg 1930, 78. s.; A. Gabriel, a. e., 196. s.

7) Miss Pardoe, *The City of the Sultan*, Vol : II, London 1838, 202 - 203. s.; A. Gabriel, a. e., 196. s. bul 1339, 224. s.

dedir (1. Resim). Resmin ortasında, ön plânda, tek gözlü sivri kemeriyle İrgandı Köprüsü ve üstündeki kapalı çarşı görülmektedir. Tepesi yer yer hava ve ışık menfezleriyle techiz edilmiş ve yüksek bir beşik çatı ile örtülmüş arasta geçidinin yanlarında, dükkânlar daha alçak bir kadenîe teşkil etmekte ve bu dükkânların dış duvarı, üçgen şeklinde küçük kemerciklerden meydana gelen bir silme ile köprünün kemerli alt yapısı üzerine oturmaktadır. Köprü kemerinin iki yanında bir sıra küçük mazgal pencere dikkati çekmektedir. Düzensiz bir biçimde sıralanan dükkânların pencerelerinde ve dam örtülerinde kısmî harabiyet belli olmaktadır. Resmin sağında ve solunda yeşillikler arasında evler, geride sağ tarafta Yeşil Camiin, sol tarafta ise Selçuk Hatun Camiinin minareleri seçilmektedir.

İsmi zikretmeksizin bu köprünün 1839 tarihlerindeki durumunu Charles Texier kısaca şöyle ifade eder :⁸

«...Tek kavisli, üzerinde İsviçre'nin bazı köprüleri gibi çatısı bulunan bir köprü, bu vadede İslâmî ermeni mahallelerinin nokta-i ittisâlini teşkil eder...» Texier'nin *Description de L'Asie Mineure* isimli bu eserinde, köprünün dere içinden ve kuzey doğu taraftan görünüşünü veren güzel bir gravür mevcuttur (2. Resim). Bu gravürün altında «Bursa'da kapalı köprü» ibaresi yazılıdır. Resimde, iki yandaki yeşillikler ve evler arasından akan Gökdere ve ortada, üstündeki arastasıyla sivri kemerli İrgandı Köprüsü açıkça görülüyor. Bu gravürde, dükkânların zemini hizasında köprü boyunca uzanan ve çıkıntılı küçük kemerciklerden ibaret silme daha belirlidir. Dükkânların orijinal şekillerini ve düzenlerini kaybetmiş pencereleri ile gerek dükkânların ve gerekse ortadaki arasta geçidinin alaturka kiremit örtüleri dikkati çekiyor. Arasta geçidinin tepesinde yine hava ve ışık menfezleri seçiliyor.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İrgandı Köprüsüne ait gravür veya fo-

toğraf hâlinde daha fazla resimli belge bulmak mümkün olmaktadır. Ancak bunların nemen hepsinde köprünün üstündeki kârgir arastayı artık göremiyoruz. Bunun yerinde, daha ziyade eve benzeyen, irili ufaklı, yan yana ahşap dükkânlar vardır. Bursa'da pek çok yapıyı hasara uğrattıp yıkan 1855 depreminin, İrgandı Köprüsünde de bazı mahalleri sakatladığı hattâ yıktığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inde yer alan «... Mahmud Nedim Paşa'nın ber-vech-i bâlâ Sayda valisi olduğu gün tesadüfat-ı garibeden olarak bir hareket-i arz vuku'buldu... Meğer mesâibin büyüğü Bursa'da vuku'bulmuş... Sultan Osman ve Sultan Orhan türbeleri takımıyle ve Sultan Murad-ı sani ve Yıldırım Bayezid Han cami-i şeriflerinin minareleri ve Ulu cami'in yedi aded kubbesiyle iki minaresi ve sair cami'lerin dahi minareleri hep münhedim olmuş ve Sultan Murad-ı Evvelin inşâ-kerdesi olan Urganlı köprüsü'nün bazı mahalleri sakatlanmış ve Su-başı köprüsü üzerinden mürur ve ubur mümkün olmayacak mertebe yarılmış... Recebin yirmi üçüncü gününün akşamı yani yirmi dördüncü perşembe gecesi saat biri on dakika geçerek bir güherçile buharı peyda olup beş dakika sürmüş. Neden hâsıl olduğu ve olacağı bilinemeyip herkes havf-ü dehşet üzere iken birdenbire bir zelzele-i şedide zuhura gelmiş... Dört yüz elli seneden beri kaim ve metanet ile meşhur olan Su-başı ve Urganlı köprüleri kâmilten yıkılmış. Gök-dere suyu vakt-i feyezânında Keşiş dağından yirmi otuz kıyyelik kayaları sürükliyerek getirip bu köprülere çarpar olduğu hâlde bu kadar yüz yıllardan beri bir yerleri sakatlanmamış iken iki dakika zarfında bu köprülerin bütün-bütün münhedim oluvmelerinden zelzelenin derece-i şiddeti istidlâl olunabilir.» cümleleri, yapının tamamen yıkılmış olması gibi biraz mübalağaya kaçan bir ifadeye rağmen,

8) Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure* I. Paris 1839 ve *Küçük Asya* (Ali Suad çevirisi) I. cild, İstan-

depremin Irgandı Köprüsünde meydana getirdiği büyük hasarı açıkca belirtmektedir.⁹ Bilâhare bu sakatlıkların tevlihdedeceği çökme tehlikesine karşı, bazı tedbirler alınmakla beraber, yıkık durumdaki kârgir arastanın tamamen kaldırılarak yerine ahşap dükkânlardan ibaret, üstü açık bir çarşının yapıldığı söylenebilir. Nitekim, Bursa'ya ait 1278/1861 tarihli ve bir şehir plânı mahiyetinde çizilmiş, takriben 1/2000 ölçekli bir haritada,¹⁰ köprü'nün bu yeni hâli tesbit edilebilmektedir (3. Res). *The Illustrated London News*'un 15 Şubat 1890 tarihli nüshasındaki bir gravürde de, bu durum açıkca görülmektedir (4. Resim). Gravür, Setbaşı tarafından Irgandı Köprüsüne bakıldığına göre yapılmıştır. Sağda arka plânda Yeşil Cami ve türbesi seçilmektedir. Bursa'ya ait bir albümde¹¹ de, hemen hemen aynı tarihlerde yapılmış başka bir gravüre rastlıyoruz (5. Resim). Burada yine Setbaşı'ndan bakıldığına göre, Gökdere Vadisi ve tam ortada, üstünü kısmen işgal eden ahşap dükkânlarıyla Irgandı Köprüsü gösterilmiştir. İki yanda yeşillikler arasında evler ve geride, ortalarda Yeşil Cami yer almaktadır.

Irgandı Köprüsünün XX. yüzyıl başlarındaki durumunu gösteren fotoğraflar da mevcuttur. Bunlardan biri, Jean de Nettancourt - Vaubecourt'un *Sur les grandes routes de l'Asie Mineure* isimli kitabının arka kısmındaki albümde bulunmaktadır.¹² 1908 tarihli bu kitaptaki fotoğrafta, köprü'nün güney batı cephesi, yakından ve perspektif olarak görülmektedir (6. Resim). Geri plânda Yeşil Cami, medresesi ve türbesi yükseliyor. Aynı yılda ve yine Setbaşı Köprüsü tarafından çekilmiş bir başka fotoğrafı A. Gabriel'in *Une Capitale Turque Brousse* isimli kitabında buluyoruz (7. Resim).¹³ Gabriel, 1910 yılında yaptığı bir akvarelle de, hemen hemen aynı görünüşü biraz daha perspektif katarak bizlere sunmaktadır.¹⁴ Dr. E. Diez ve Dr. H. Gluck'un 1920 de Münih'te basılan *Alt Konstantinopel* isimli kitabında¹⁵ da, üstündeki ahşap dükkânlarıyla Ir-

gandı Köprüsünün kuzey doğu cephesini perspektif olarak yakından gösteren bir fotoğraf mevcuttur (8. Resim). Geri plânda, yeşillikler arasında evler ve Selçuk Hatun Camii görülmektedir. Dere içinden alınmış değişik bir fotoğraf da, C. Çulpan'ın *Türk Taş Köprüleri* isimli eserinde yer almıştır (9. Resim).¹⁶

Irgandı Köprüsü 1922 yılında Yunanlıların Bursa'dan çekilişi sırasında tahrip edilerek yakılmıştır.¹⁷ 27 yıl bir harabe hâlinde kalan bu yapıyı 1949 yılında Bursa Belediyesi, aslı şekline uymayan kötü bir tamirle onarmış, bu esnada üstünü de, bugün görülen şekliyle basit bir geçit hâline getirmiştir (10/a ve 10/b. Resimler).

Bütün bu anlatılan tadilat ve tamirata rağmen, Irgandı Köprüsünde eski marifisinin izlerini bugün de bulabilmek ve bunların yardımıyla köprü'nün orijinal biçimini canlandırarak, oldukça doğruya yakın bir restitüsyon denemesi yapmak mümkündür (1-3. Şek.). Şöyle ki :

9) Cevdet Paşa, Tezâkir, 1-12. (Yayınlayan : Prof. Cavid Baysun), Ankara 1953, 32-34. s.; E. H. Ayverdi, a. e., 369. s.

10) Türk Tarih Kurumu Arşivinde B/3990 numara ile kayıtlı *Bursa Şehri Haritası Mufassasası* isimli bu belgenin varlığından bizi haberdar eden Sayın L. Erder'e ve haritadan faydalanma imkânı sağlayan T. T. K. İlgililerine teşekkürlerimizi sunarız.

11) *The Illustrated London News*'un 15 Şubat 1890 tarihli nüshasındaki ve Milli Kütüphane'deki bir albümde Curtis Walker imzası ile mevcut olan Irgandı Köprüsüne ait gravürlerin varlığından bizi haberdar edip birer kopyasını lütfeden Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'e şükranlarımızı arz ederiz.

12) Jean de Nettancourt - Vaubecourt, *Sur les grandes routes de l'Asie Mineure*, Paris 1908. Bu fotoğrafın bir kopyasını temin eden Sayın Prof. Dr. Semavi Eyice'ye teşekkürlerimiz sunarız.

13) A. Gabriel, a. e., planche VII

14) A. Gabriel, a. e., I, 196. s., fig. 140

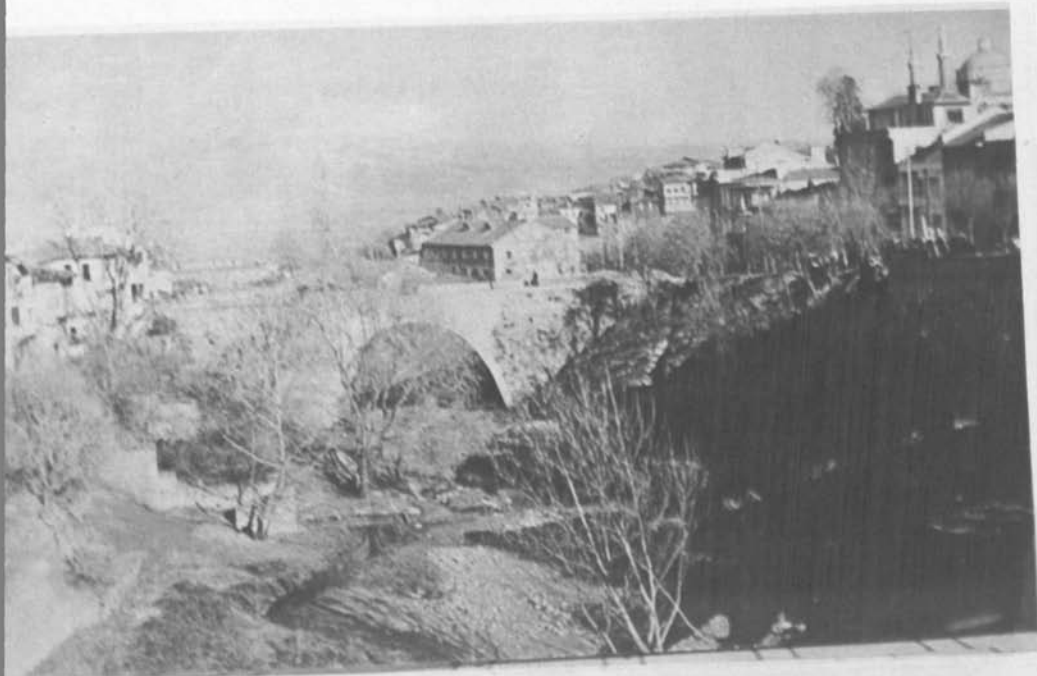
15) Dr. E. Diez - Dr. H. Gluck, *Alt Konstantinopel*, Münih 1920, 104 numaralı resim. Bu resim E. H. Ayverdi ve C. Çulpan'ın mezkûr eserlerinde de nesredilmiştir. Bakınız : E. H. Ayverdi, a. e., 367. s., 637 no. lu resim; C. Çulpan, a. e., LXXII. levha, 61/2 no. lu resim. Gerek Diez ve Gluck'un, gerekse Nettancourt - Vaubecourt'un eserlerindeki fotoğrafların, 1920 yıllarında, fakat renkli olarak çekilmiş benzerlerinin Paris'te Albert Kahn koleksiyonunda yer aldığını, 1979 yılı Eylül ayında İstanbul'da toplanan III. Milletlerarası Türkoloji Kongresinde, M. Paul Dumont'un verdiği, projeksiyonlu bir tebliğden öğrenmiş bulunuyoruz. Kendilerine teşekkür ederiz.

16) C. Çulpan, a. e., LXXI. levha, 61/1 no. lu resim.

17) K. Baykal, a. e., 122. s.; A. Gabriel, a. e., 193. s.; E. H. Ayverdi, a. e.; 368. s.; C. Çulpan, a. e., 106. s.

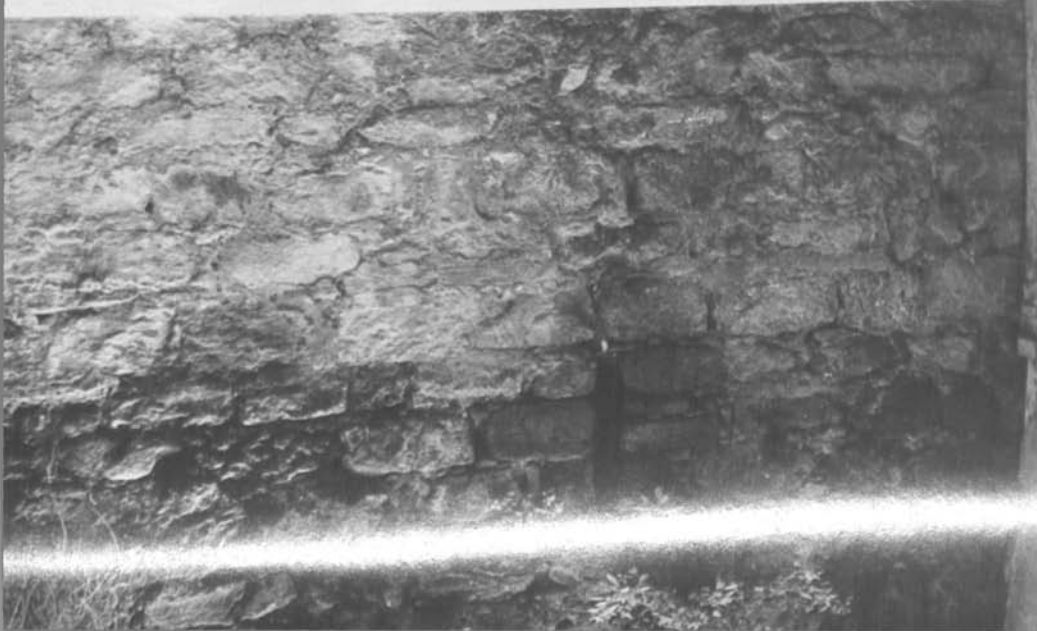
Bursa, İrgandı Köprüsü'nün XX. Yüzyıl başlarındaki durumunu gösteren en eski renkli fotoğrafları
[1913 yılında Ortocrome tekniği ile çekilmiş olan bu fotoğraflar Albert Khan Koleksiyonu tarafından
luttedilmiştir. şükranlarımızı sunarız.]

Köprünün günümüzdeki genel görünüşü.

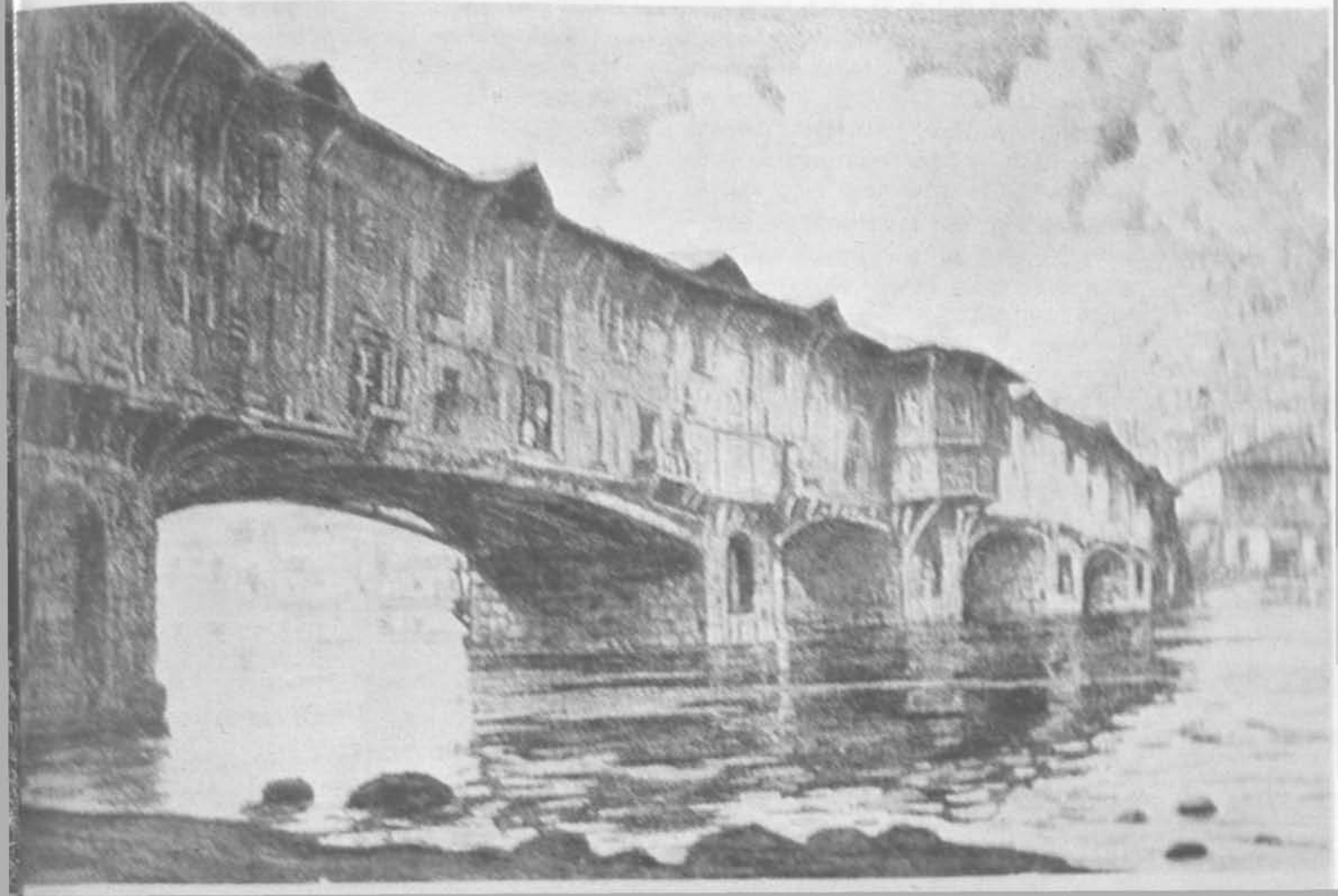
Eski arasta dükkânlarına ait depoları aydınlatan mazgal pencerelerden biri.

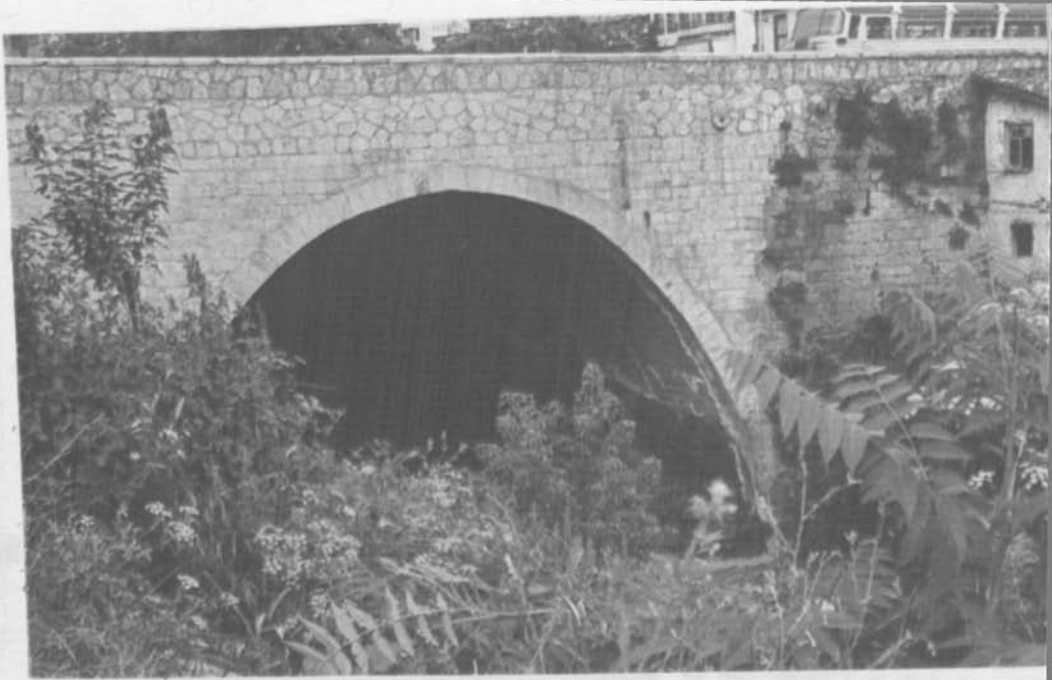

Malabadi (Batmansu) Köprüsü.

Bulgaristan'ın Lofça (Lovech) şehrindeki Çarşılı Köprü'nün eski durumu
(Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver tarafından lutfedilmiştir.)

Köprünün yakından görünüşü.
(Alttaki hanın girişi, sağ köşedeki bitişik evin içinde kalmıştır.)

Köprü ayağı içindeki ahır kısmı.
(Sağ tarafta kapı görülmektedir.)

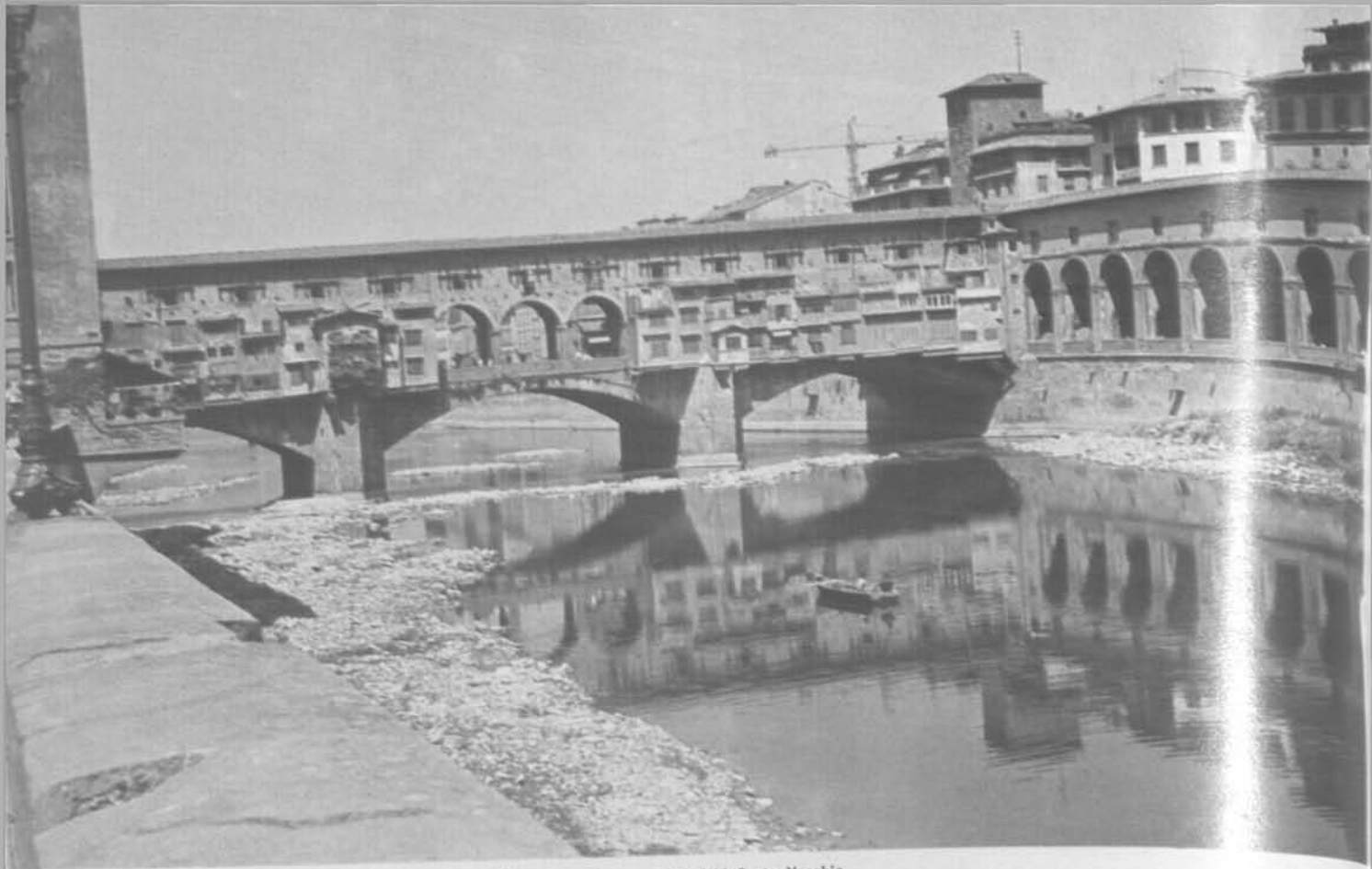

Gökdere'nin iki yanındaki kayalara oturan kemer ayaklarından birinin içi, Evliya Çelebi'nin de dediği gibi boştur. Ancak bu boşluk, şimdiye kadar eseri tetkik edenlerden çoğunun gözünden kaçmıştır. Güney doğu taraftaki ayakta da bir boşluk olup olmadığı belli değildir. Varsa bile, bunun girişi moloz ve toprak altında kalarak kapanmış, sadece dış cephelerdeki mazgal pencerelerinin bir kısmı meydana kalmıştır (11. Resim). Kuzey batı taraftaki boşluğa, kuzey cephede, tuğladan sivri tonozlu bir dehlize benzeyen, bir kapı ile girilebilmektedir (12. Resim). Aslında bu kapı da, köprüye yansıtılarak inşa edilmiş bir evin içinde gizli kalmıştır (13. Resim). Bu giriş, ayak içinde köprü istikametinde uzanan 4.50 x 14.85 m. ebadında, dikdörtgen plânlı, üstü tuğladan basık bir tonozla örtülü, (14. Resim), oldukça karanlık bir hacme açılmaktadır. Bu hacmin güney doğu ve kuzey batı nihayetini teşkil eden duvarların tamir gördüğü veya yıkılıp yeniden yapıldığı, diğer duvarlardan farklı olan örgüleriyle anlaşılmaktadır. Güney batı taraftaki duvarda zeminden takriben 3.20 m. yükseklikte, tonoz özengisini teşkil eden pahlı taş silmeden itibaren yükselen, dayirevî kemerli bir pencere görülmektedir (15. Resim). 0.63 m. genişlikte ve 0.76 m. yükseklikteki bu boşluk, büyük hacme ışık sağlayan yegane menfez olup kemer içindeki izlerden anlaşıldığına göre evvelce muhtemelen taş çerçevesi bir demir parmaklık ihtiva etmekteymiş. Bu pencerenin mukabilinde, kuzey doğu duvarında, aynı seviyede ve aynı genişlikte fakat üstü kemersiz bir başka pencere daha görülmektedir ki, bunun sonradan açıldığı belli olmaktadır. Güney batı duvarındaki pencerenin gerisinde, tuğla tonozlu fevkanî bir hücre mevcuttur. 1.67 x 3.00 m. ebadındaki bu dikdörtgen plânlı hücrenin taban seviyesinde genişlik, büyük hacmin tonozu yüzünden 1.24 m. ye düşmektedir (16. Resim). Bu hücrenin güney doğu duvarının ortasında, dışa açılan bir mazgal penceresi, tonozunun ortasında da hafifce merkezden dışa doğru kaydırıl-

mış 0.43 x 0.75 m. ebadında, baca gibi yükselen bir tepe menfezi vardır. 0.55 m. yüksekliğindeki bu menfez halen üstten kapatılmış durumdadır (17. Resim). Gerek bu ve gerekse karşı taraftaki muhdes pencereyle girilebilen hücrenin yanlarında, aynı seviyede başka fevkanî hücreler de olduğu, köprünün dışarıdan da görülebilen, eş aralıklarla açılmış mazgal pencerelerinden belli olmaktadır.

Köprünün kuzey batı yönündeki ayağı içinde yer alan bu hacimlerin kompozisyonu, kanaatimizce, doğrudan doğruya köprünün üst yapısı ile ilgili olmalıdır (1. Şekil). Aksi takdirde, ayak içindeki büyük hacimle direkt hiçbir irtibatı bulunmayan, buna mukabil dıştan birer mazgal pencere ile aydınlatılmış ve tepelerinden baca biçiminde birer menfezle yukarıya bağlanan bu fevkanî hücrelerin mevcudiyetlerine mânâ vermek zordur (2. Şekil). Bu hücreler, üstteki arastanın dükkânlarına göre tertiplenerek, onların bir kısmına depo vazifesi görmek üzere inşa edilmiş olmalıdırlar (3. Şekil). Nitekim, eski Türk çarşılarında, dükkânların içinden bir merdivenle inilebilen, döşeme altında tesis edilmiş depo veya ardiyelerin bulunduğunu biliyoruz.¹⁸ Fevkanî hücrelerin ebadı ve ara mesafeleri de, üstteki dükkânlara göre ayarlandığı için, dükkânları ayıran ara duvarların yükü, alttaki hücrelerin ara duvarlarına sağlamca intikal edebilmektedir. Köprü ayağı veya ayakları içindeki büyük hacimler da, Evliya Çelebi'nin söylediği gibi, bir ahır veya han vazifesi görüyor, muhtemelen köprü üstündeki arastaya at ve develerle mal getirip götüren tüccarların hayvanları ve bunların bakım ve muhafazaları ile görevli personel de buralarda kalıyorlardı. Ancak sonraki değişiklikler sebebiyle bu ha-

18) İstanbul'da XVI. yüzyıla ait Süleymaniye Camii külliyesinden Dökmeciler Çarşısının ve Eminönü Rüstem Paşa Camii'nin altındaki dükkânlarda, Kayseri'de XVIII. yüzyıla ait Vezir Hanının alt kat dükkânlarında böyle zemine gömülmüş, bodrum şeklinde depo ve ardiyeler bulunmaktadır. Bu depo ve ardiyelere, dükkân zeminindeki ahşap bir kapak kaldırılarak, dik bir ahşap merdivenle inilmektedir.

İtalya'nın Floransa şehrindeki Ponte Vecchio.

İtalya'nın Venedik şehrindeki Ponte Rialto.

cimler, muhtemelen depo, imalâthane gibi daha başka hizmetler için de kullanılmış olmalıdırlar.¹⁹

Çok eski devirlerden beri, içinden geçen akarsuların çevresinde gelişmiş büyük ve kalabalık şehirlerde, pazar yeri, çarşı veya dükkânları ihtiva eden ticaret mahallerinin, bu akarsuların üzerinde inşa edilen köprüleri de işgâl ettiğini; şehirleri birbirine bağlayan kervan yollarında ve stratejik mevkiilerde yapılmış olan köprülerin üzerinde veya içlerinde de, muhafız veya yolcular için, konaklama yerlerinin yapıldığını gösteren pek çok örnek vardır. Nitekim XIII. yüzyılda Çin'de, Çeng-tu-fu Şehrindeki Kiang-sui Nehri üzerinde, taş ayaklara oturtulmuş, ahşap tavanlı ve iki yanında ahşap dükkânları bulunan çarşılı köprüler bulunduğunu, Markopolo'nun seyahâtnameinden öğreniyoruz.²⁰ İran'da da Safevîler devrinde, İsfahan'da Allahverdi veya Ciharbağ Köprüsü gibi kapalı köprülerin inşa edildiğini, yazılı belgeler ve seyahâtnâmeler ile bu seyahâtnâmelerde yer alan gravürlerden anlıyoruz.²¹

Anadolu'da ise, içinde ahır ve yolcu yahut muhafız odalarını ihtiva eden, fakat üstünde çarşısı bulunmayan bazı eski köprü örnekleri mevcuttur.²² Bunların en meşhuru, XII. yüzyılda Artukoğulları tarafından inşa ettirilmiş olan Malabadi veya Batmansu Köprüsüdür (18. Resim). Doğunun yaratıcı mimarisinden aldığı ilhamla yapıldığı anlaşılan İrgandı Köprüsü gibi, hanlı veya çarşılı köprü geleneğini devam ettiren birçok örnek de, zamanla ve muhtelif sebeplerle yıkılıp yok olmuştur. Bunlardan biri, varlığını ve şeklini ancak XIX. yüzyılda yapılmış resimlerinden öğrenebildiğimiz, Bulgaristan'ın Lovech (Lofça) şehrindeki Osum (Osma) Nehri köprüsüdür (19. Resim).²³ Buna mukabil, XVI-XVII. yüzyıllara ait en meşhur örnekler olan, İtalya'nın Floransa şehrindeki Ponte Vecchio (20. Re-

19) Ahır kısmını aydınlatan fevkanî hücre penceresinin, sonradan çerçevesi çıkarılarak alçak bir geçit hâline getirildiği anlaşılmaktadır. Üstteki çarşıdan çıkmadan alt katla haberleşmeyi veya ahıra nezareti sağladığını tahmin ettiğimiz bu pencere, parmaklıklı çerçevesi çıkarıldıktan sonra, belki ahşap bir merdivenle ahıra iniş de temin etmiş olmaktadır. Üst kat ile alt katın haberleşmesini veya çarşı bekçilerinin kontrolünü sağlayan ve iki kat arasında yer alan, benzeri bir fevkanî hücrenin mevcudiyetine XVI. yüzyılda Erzurum'da inşa edilmiş olan Rüstem Paşa Bedesteninde de rastlanmıştır.

Diğer taraftan, mahalle sakinlerinin ifadelerine göre, ahır kısmı son zamanlarda ermeniler tarafından şaraphane olarak kullanılmıştır. Köprü ve üstündeki dükkânlar harabolduktan sonra, bazı meraklılar tarafından -belki de köprünün yapıışı ile ilgili efsanelerden alınan ilhamla- ahır kısmında ve fevkanî hücrelerde define bulmak maksadıyla gizli kazılar yapıldığı, bugün de görülen izlerden anlaşılmaktadır.

20) Markopolo Seyahâtname I (Yayına hazırlayan: Filiz Dokuman), Tercüman 1001 Temel Eser 87. S., İstanbul, 174-175. s.

21) Lütfullah Hünerfer, *Du pul tarih-i meşhür-i İsfahan ez devr-i Safeviyye, Hüner ve Merdüm*, 81. S., Temmuz 1969, 14-19. s.; *Tarih-i bina-i pul Allahverdi Han, Hüner ve Merdüm*, 109. S., Kasım 1971, 4-9. s.

22) XII. yüzyılda Artukoğulları tarafından yaptırılan Hısn Keyf Köprüsü, 1147 yılında yine Artukoğullarından Tımurtaş bin İgazî tarafından yaptırılan Malabadi veya Batmansu Köprüsü, 1297 yılında İhanlı Emirî Çoban Salduz tarafından yaptırılan Çoban Köprüsü gibi. Bu köprüler için bakınız: A. Gabriel, *Voyages Archéologique dans la Turquie Orientale I*, Paris 1940, 71-79. s. ve 232-236. s.; İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kıtabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, 439-443. s.; C. Çulpan, *XII. yüzyıl Artukoğulları Devri Taş Köprüleri ve Özellikleri*, *Sanat Tarihi Yıllığı III (1969-1970)*, İstanbul 1970 ve *Türk Taş Köprüleri*, 38-44. s. ve 66-67. s.; G. Tunç, a. e., 95-96, 130-134, 60-64. s.

23) Lofça'daki Osma Köprüsünü gösteren yağlı boya tablonun küçük boyda, matbu bir kopyası Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in arşivinde bulunmaktadır. Aynı köprünün Amerika'da Philadelphia Free Library Kütüphanesinde, başma eserler kısmında bulunan 1878 tarihli bir resmi de, Muhterem profesörün 1959 yılındaki seyahati sırasında, kendileri tarafından suluboya olarak kopya edilmiştir. Her iki resmin tetkikine ve yayınlanmalarına izin verdikleri için tekrar teşekkürlerimizi arz ederiz. Mezkûr resimlerden anlaşıldığına göre, Osma Köprüsü, muhtemelen daha eski bir köprüden kalmış taş ayakların, sonradan kavşalı ahşap girişlerle birbirine bağlanmak ve üzerlerine ahşap döşeme ve dükkânlar inşa edilmek suretiyle meydana getirilmiştir. Fakat Dr. M. Kiel'den öğrendiğimize göre, bu çarşılı köprü halen mevcut değildir.

Hindistan'da Srînağor'da ahşap yapılmış ve üstünde yine ahşap dükkânları bulunan bir köprünün bulunduğu eski fotoğraflarından anlaşılmakta ise de, bunun şimdiki durumu hakkında bilgi edinilememiştir. Bakınız: John L. Stoddard, *Famous Scenes, Cities and Paintings*, London.

Üstünde bir zamanlar dükkânlar, hattâ evler bulunan Paris'teki Notre Dame ve Pont Neuf Köprüleri gibi memleketimizde de bazı köprüler sonradan üstlerine, altlarına veya yanlarına ilâve edilen dükkânlar ile çarşılı köprü hâlini almışlardır. Bunlara örnek olarak, en son 1912 de yenilenen İstanbul Galata Köprüsü ile çok yakın yıllarda halk tarafından çarşı hâline getirilen Eyüp Silâhtarğa Köprüsü gösterilebilir.

sim)²⁴ ile Venedik şehrindeki Ponte di Rialto (21. Resim)²⁵ ise, varlıklarını titizlikle koruma ve muntazam onarımlara borçlu olarak, eski çarşılı köprü geleneğini günümüzde de yaşatmaktadırlar.

Irgandı Köprüsünü bilinen bütün benzeri örneklerden ayıran husûs, onun alt ve üst yapısıyla birlikte plânlanıp, aynı zamanda inşa edilmiş bulunması²⁶ ve XV. yüzyılda Bursa'nın iki mahallesini sadece çarşı kapılarının açık olduğu saatlerde birleştiren, bir çarşılı köprü değil, köprü biçiminde inşa edilmiş bir arasta olmasıdır.

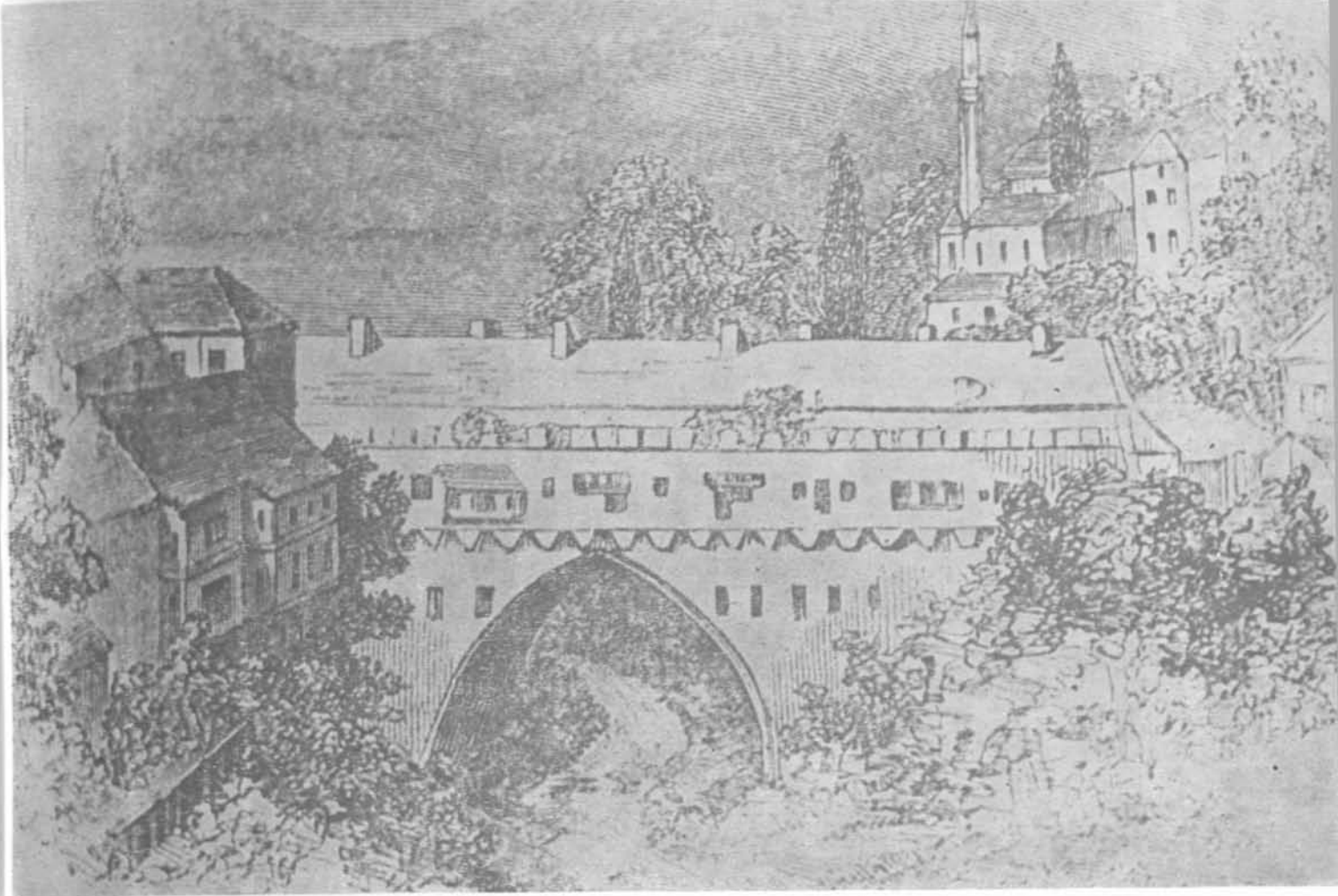
24) Aynı yerde Etrüskler zamanından beri mevcut olan Ponta Vecchio Köprüsünün üstünde, XIII. yüzyılda devlete ait ve simetrik bir şekilde inşa edilmiş dükkânlar bulunmakta iken, eski köprü XIV. yüzyılda üstü

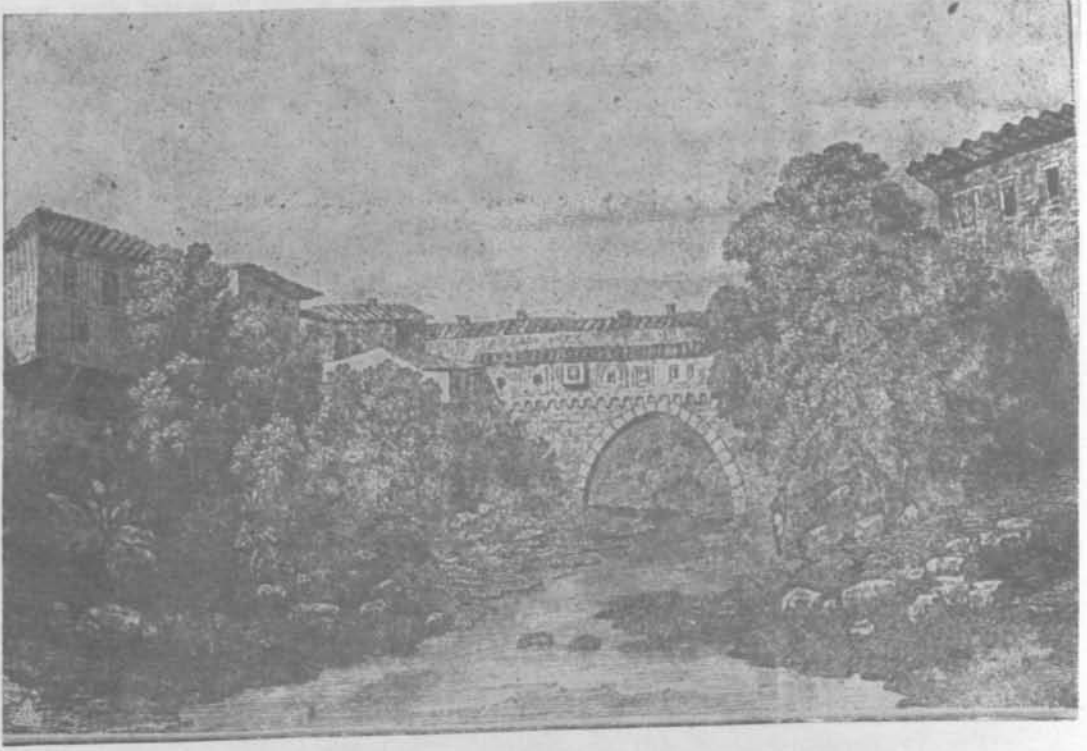
ylene dükkânlı üç gözlü bir taş köprü hâlinde yeniden inşa edilmiştir. Üstteki dükkânlar XV. yüzyılın sonlarından itibaren şahısların mülkiyetine geçtikten sonra, yapılan değişikliklerle mimarî karakterleri değişmiştir. XVI. yüzyılda, bunların yerine bir ucu Pitti Sarayına bağlanan fevkanî Uffizi Galerisi, daha sonra XVII. yüzyılda da orta kemer açıklığına isabet eden kısımlar boş bırakılmak suretiyle, iki yana, bir kısmı bugün de görülen kuyumcu ve mücevherci dükkânları yapılmıştır.

25) Eskiden aynı yerde olan ahşap bir köprünün yerine 1588 - 1952 yılları arasında bugünkü durumuyla inşa edilmiştir. Tek gözlü, geniş bir basık kemer hâlinde yapılmış olan Rialto Köprüsünün üstünde, ortadaki daha geniş tutulmak suretiyle, yolu üç şeride ayıran iki sıra dükkân bulunmaktadır.

26) Sayın E. H. Ayverdi, Bursa Kadı Sicilleri arasında bulunduğu kayıtlardan birine istinaden, köprü üstündeki dükkânların bir asır sonra ilâve edildiğini ifade etmektedir. Bakınız : E. H. Ayverdi, a. e., 368 - 369. s. Köprünün tarife çalıştığımız mimarî kuruluşunu dikkate alarak, üstteki kapalı çarşı veya arastanın sonradan eklendiği görüşüne katılmıyoruz. Kanaatimizce, alt ve üst yapısı ile Irgandı Köprüsü aynı zamanda inşa edilmiştir ve eserin orijinalitesi de bu özelliğidir.

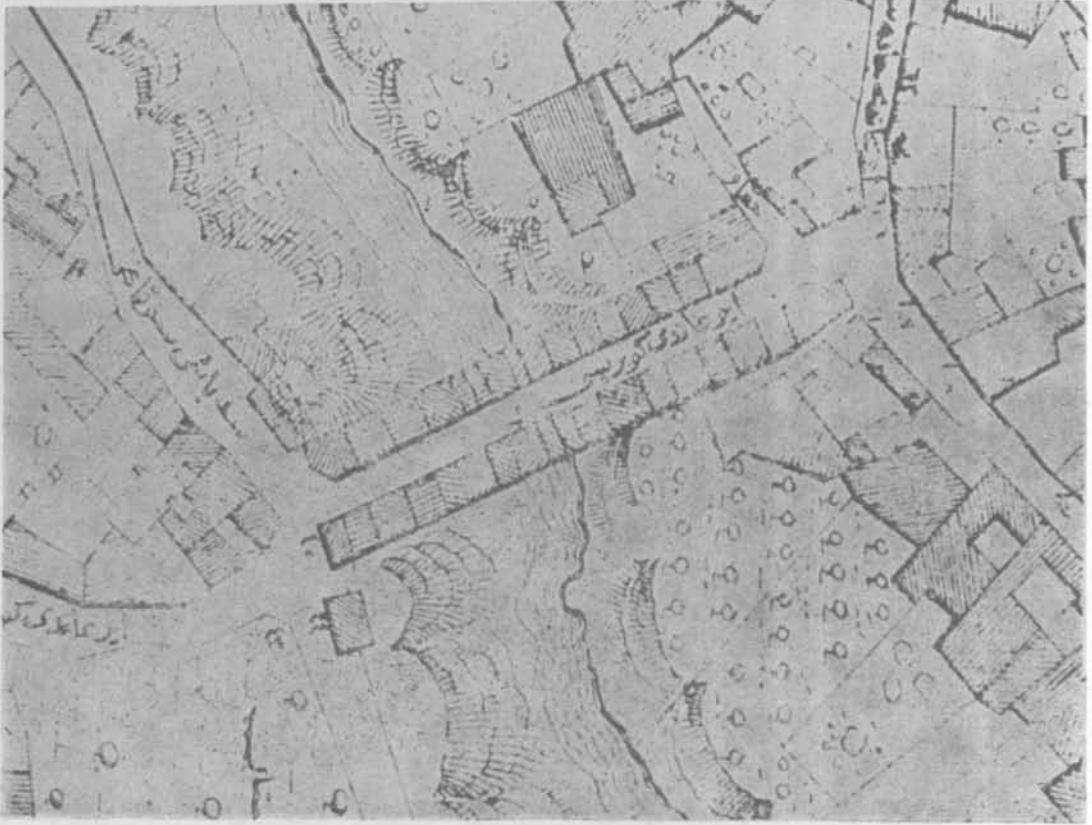
1. Resim — Miss Pardoe'nun kalemîyle Irgandı Köprüsü

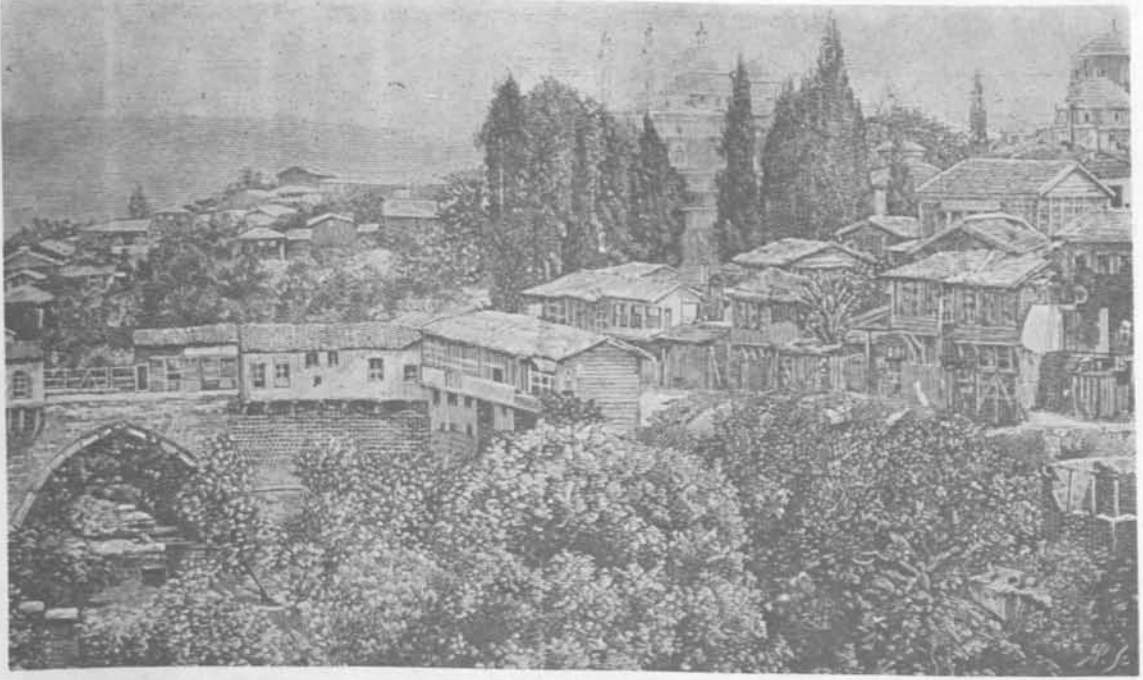

2. Resim — Ch. Texier'nin eserinde Irgandı Köprüsü

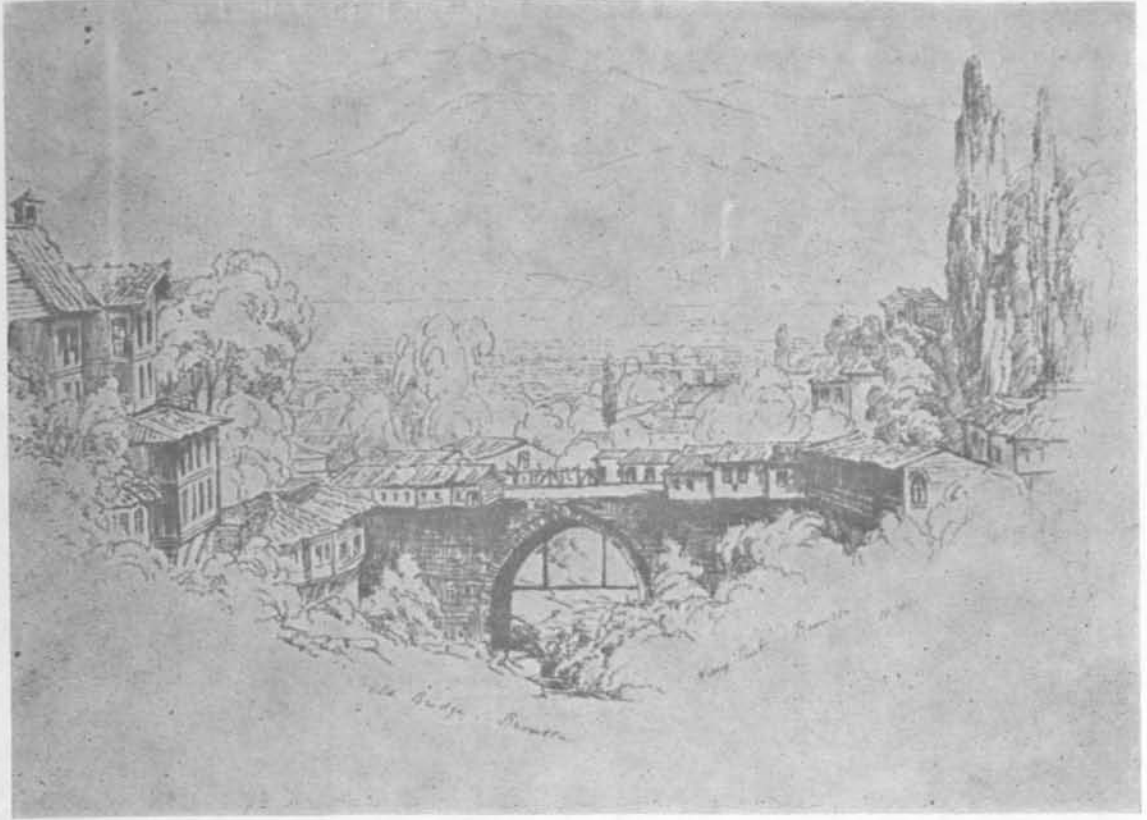
3. Resim — 1861 tarihli Bursa haritasında Irgandı Köprüsü

4. Resim — 1890 tarihli The Illustrated London News'da İrgandı Köprüsü

5. Resim — İrgandı Köprüsünün XIX. yüzyıl sonlarındaki durumu

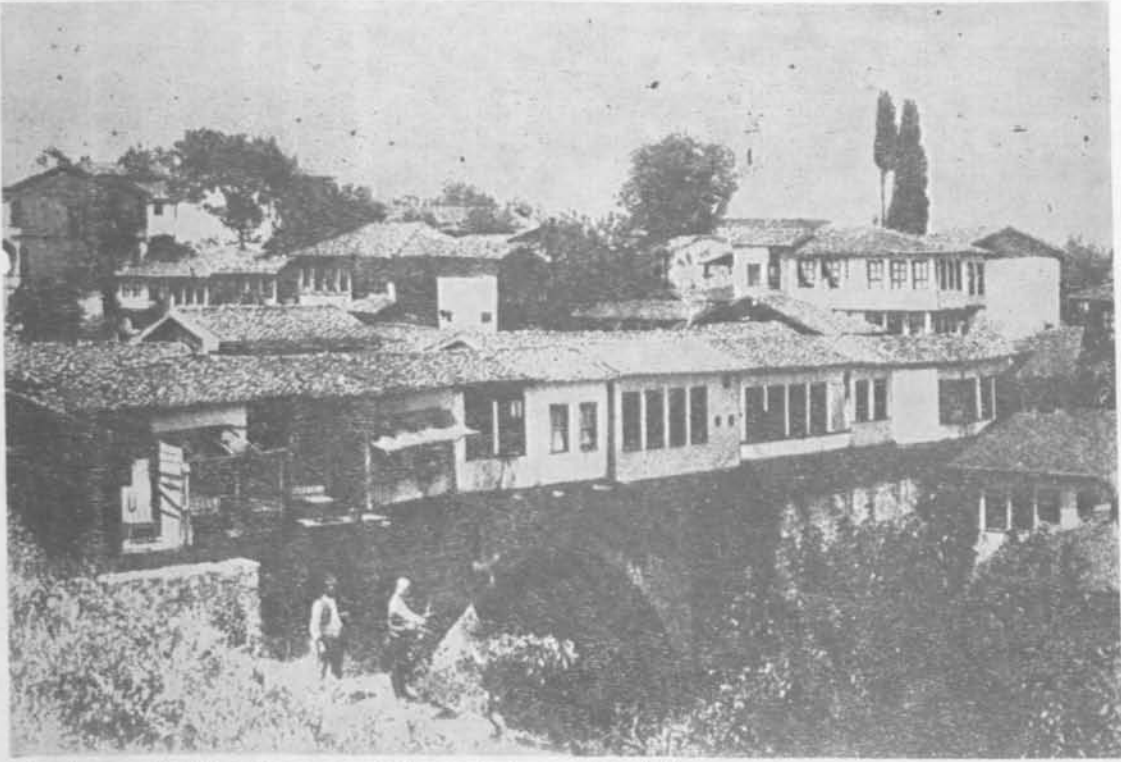

6. Resim — Irgandı Köprüsünün XX. yüzyıl başlarındaki durumu

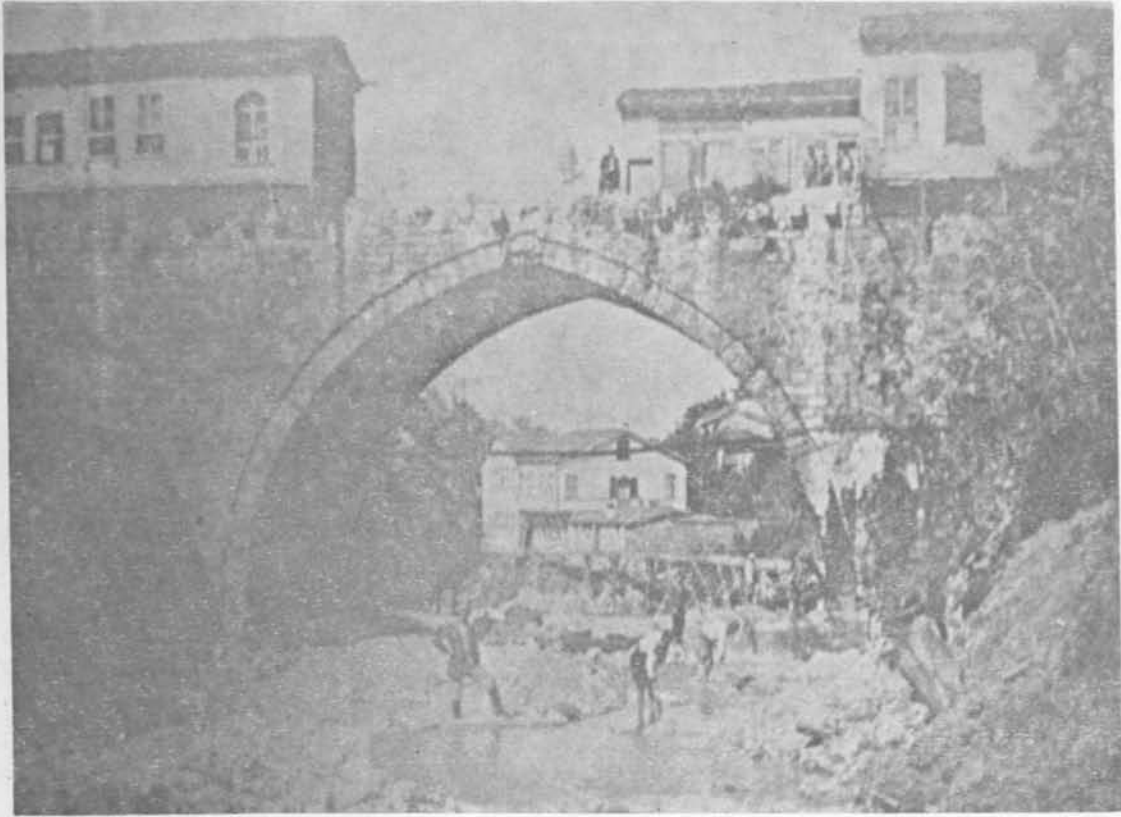
7. Resim — A. Gabriel'in eserinde Irgandı Köprüsü

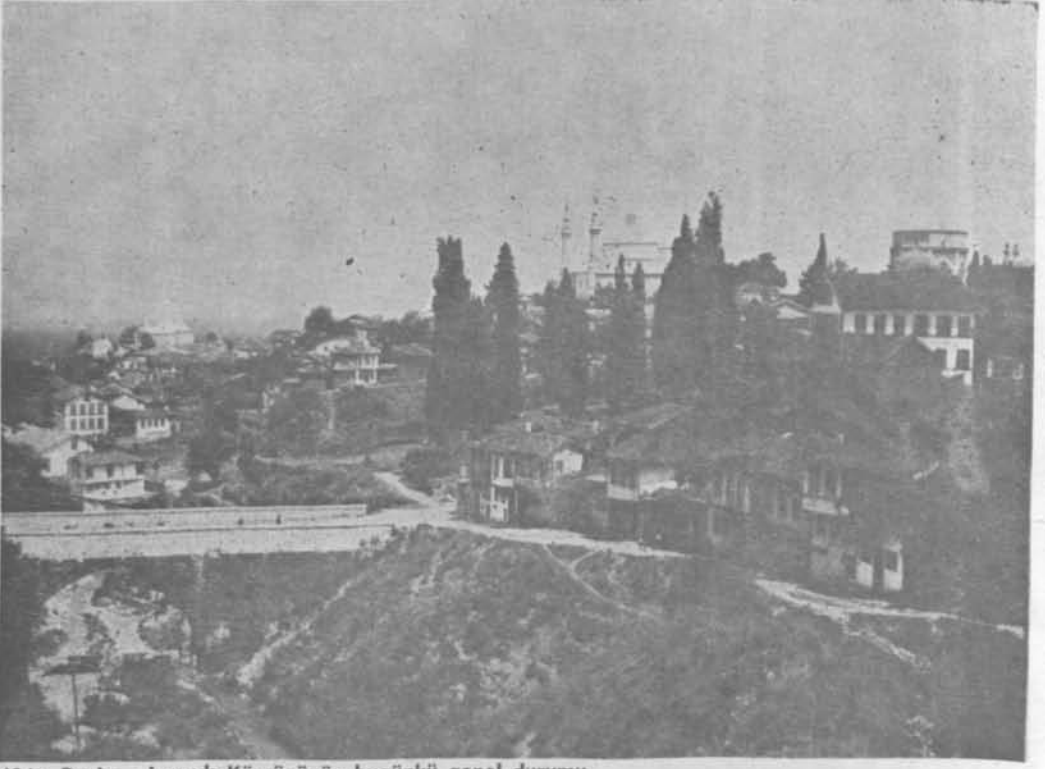

8 Resim — Alt Konstantinopol isimli eserde Irgandı Köprüsü

9 Resim — C. Çulpan'ın eserinde Irgandı Köprüsü.

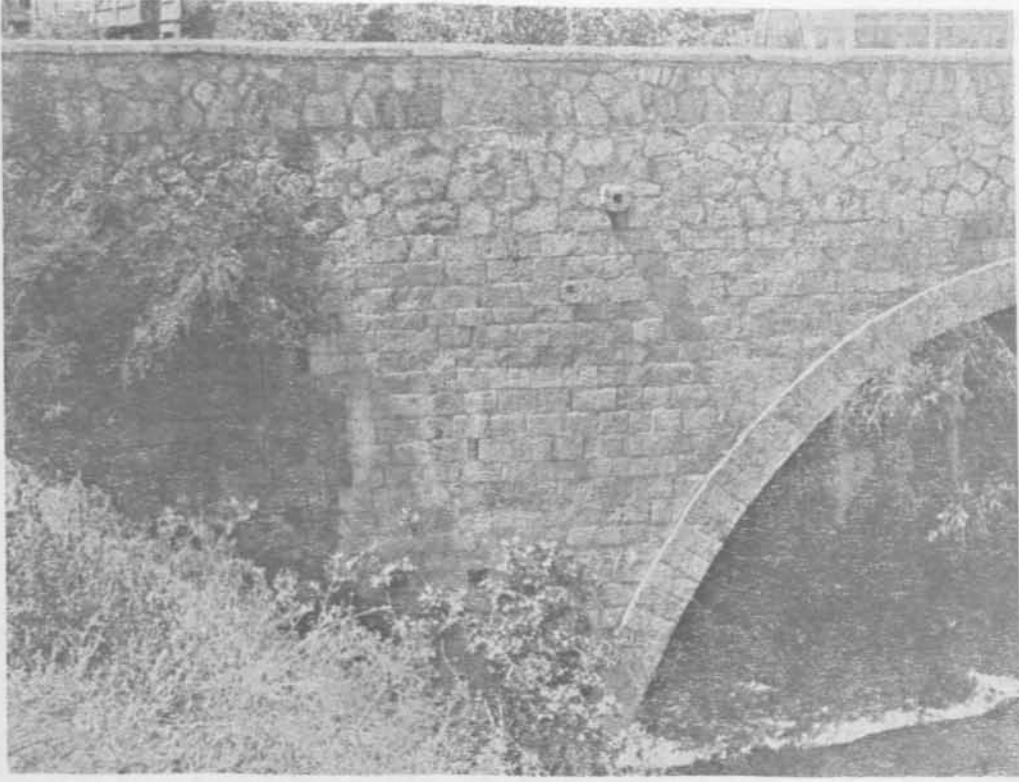

10/a. Resim - Irgandı Köprüsünün bugünkü genel durumu

10/b. Resim - Köprü'nün yakından bugünkü görünüşü

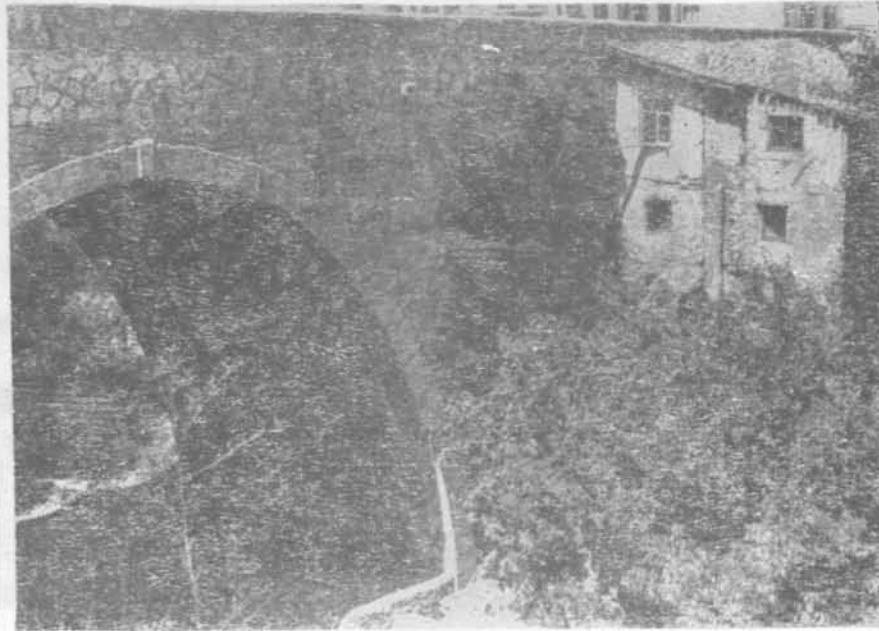

11. Resim — Köprü'nün ayakları içindeki fevkanî hücrelerin mazgal pencereleri
(Resmin sol tarafında, üstteki iki delik)

12. Resim — Kuzey batı taraftaki ayak içinde yer alan ahırın kapısı

13. Resim — Ahır kapısını dıştan gizleyen, köprüye bitişik ev

14. Resim — Ahır kısmının tuğla tonoz örtüsü

15. Resim — Ahırın güney batısındaki fevkanî hücrenin içeriye açılan penceresi

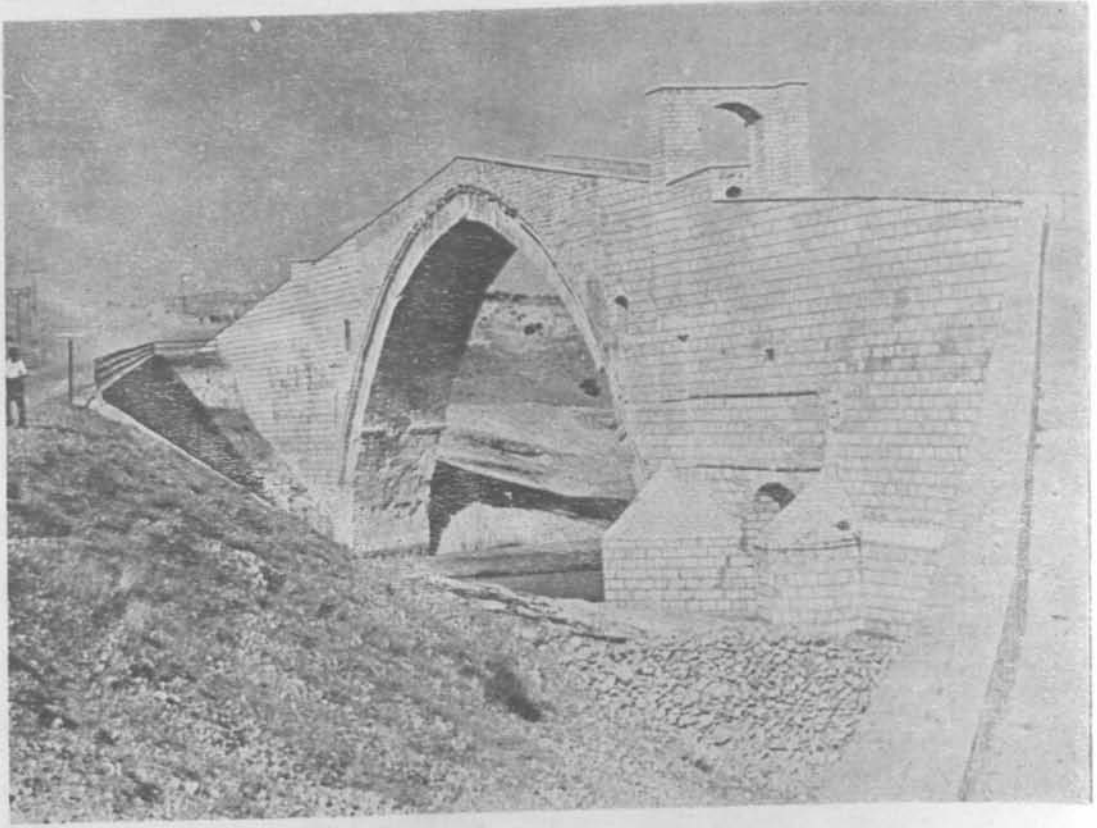

16. Resim — Fevkani hücrenin ahır tarafındaki duvar eteği

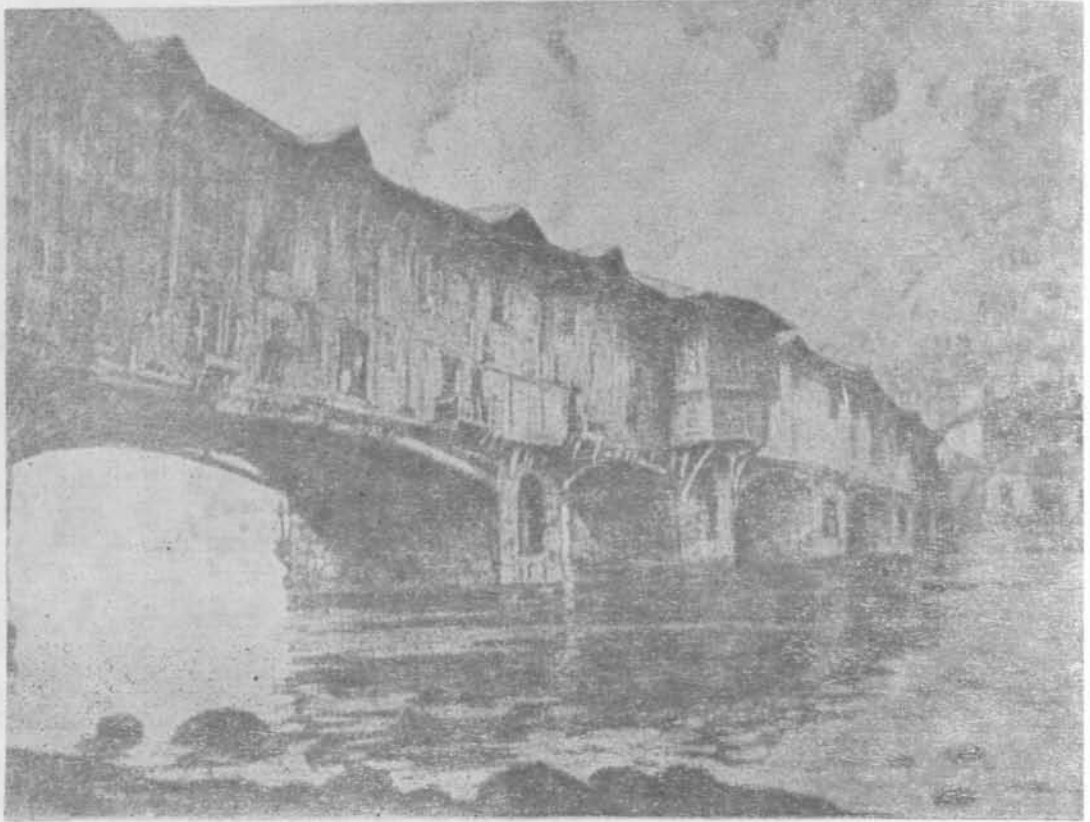
17. Resim — Fevkani hücrenin tonozundaki menfez

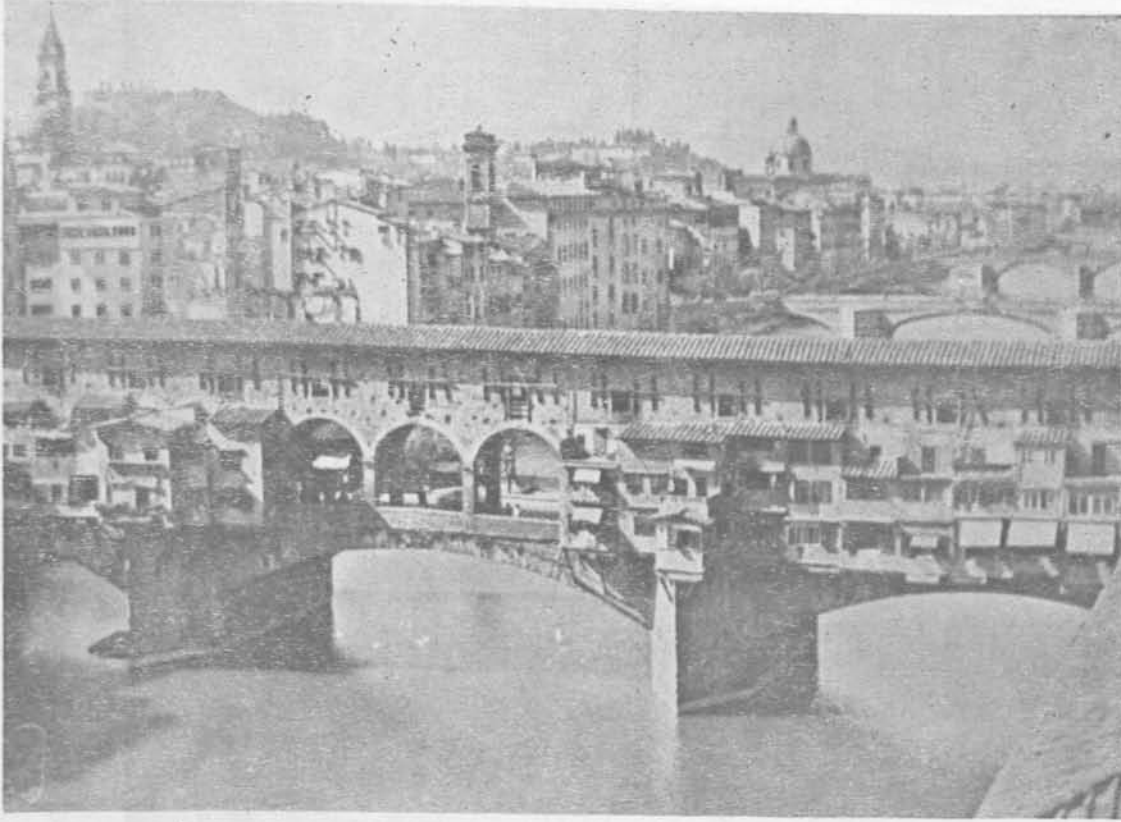

18. Resim — Diyarbakır Malabadi Köprüsü

19. Resim — Bulgaristan'da Lofça Şehrindeki köprü

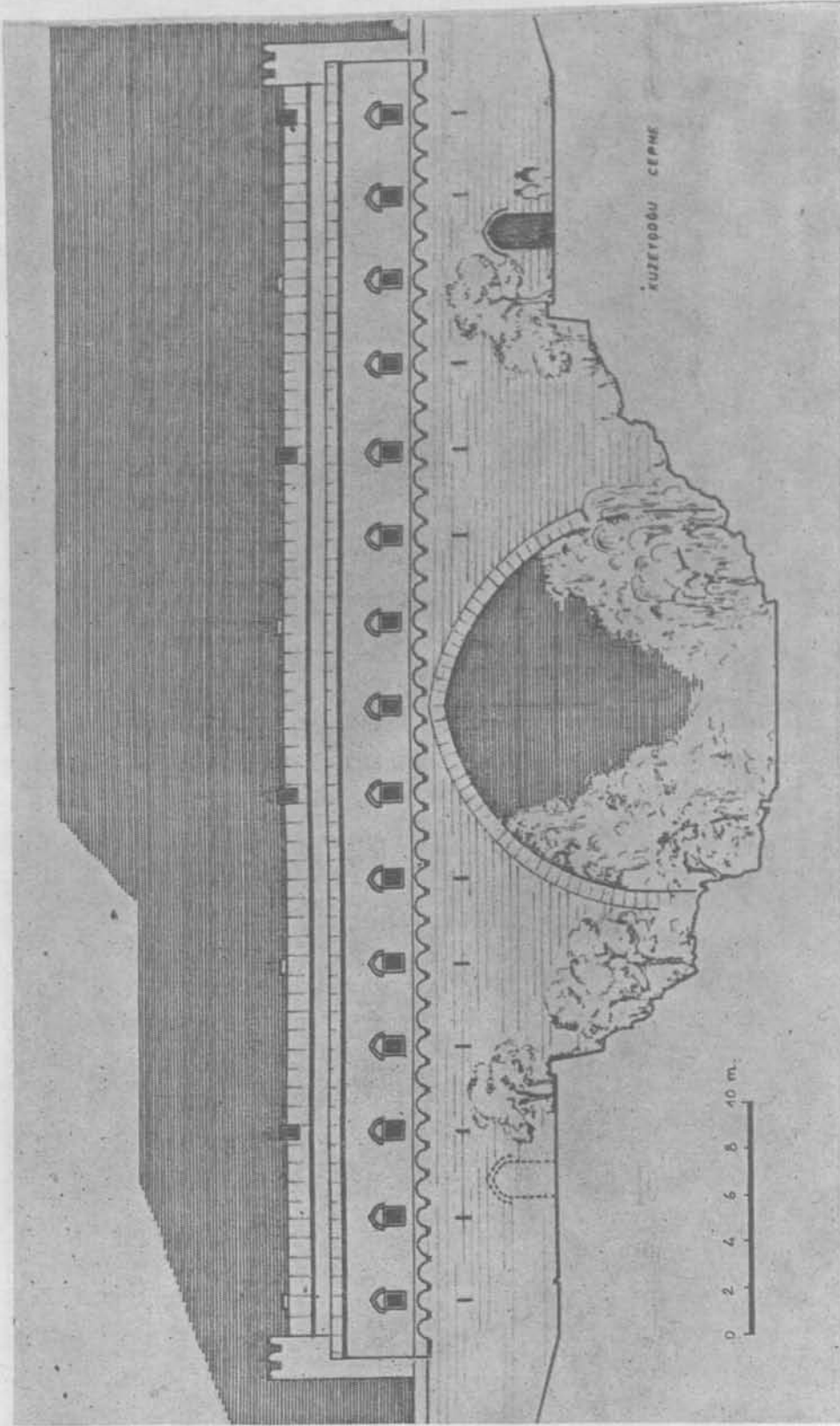

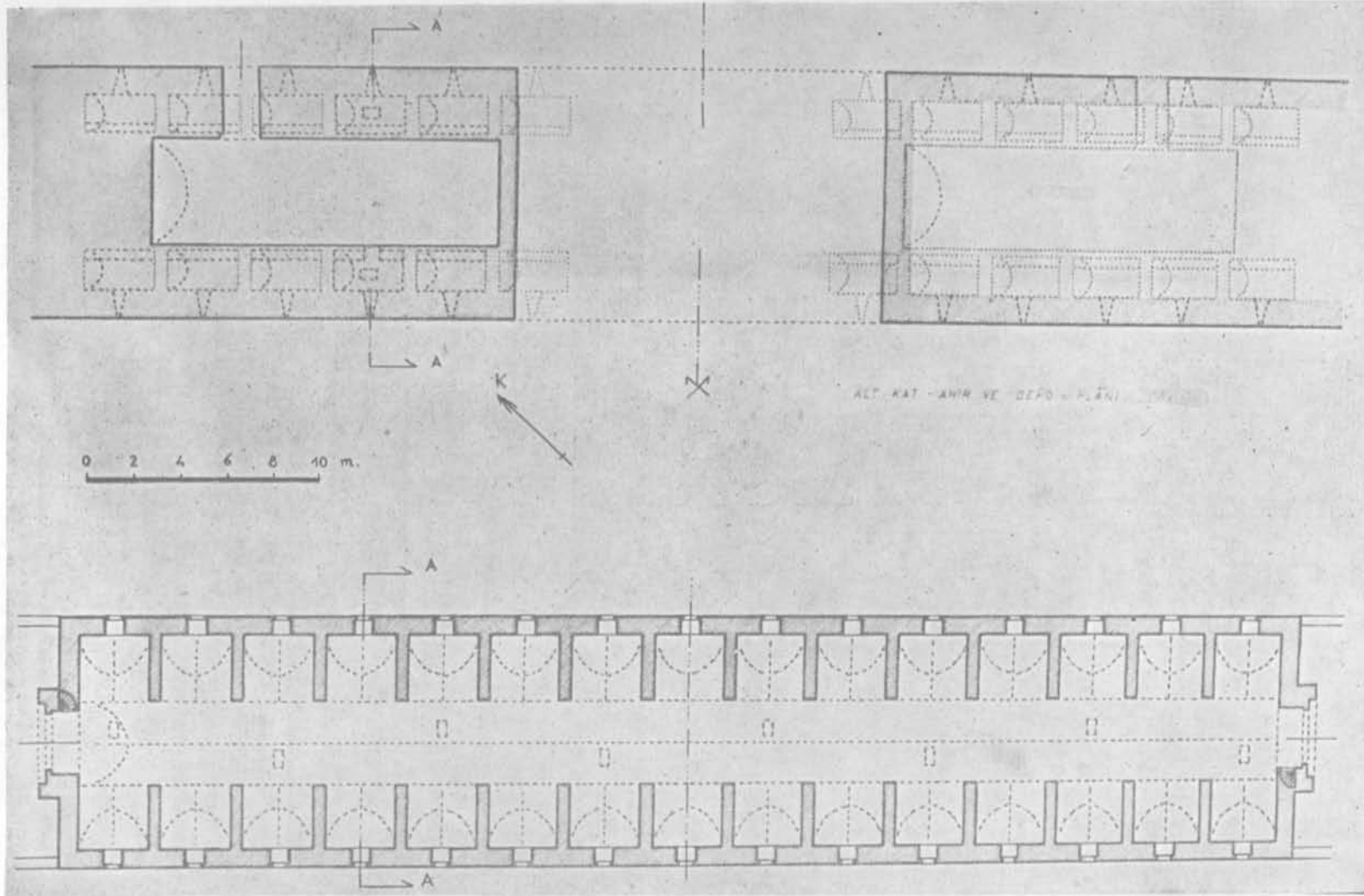
20. Resim — İtalya'nın Floransa Şehrindeki Ponte Vecchio Köprüsü

21. Resim — İtalya'nın Venedik Şehrindeki Ponte di Rialto Köprüsü

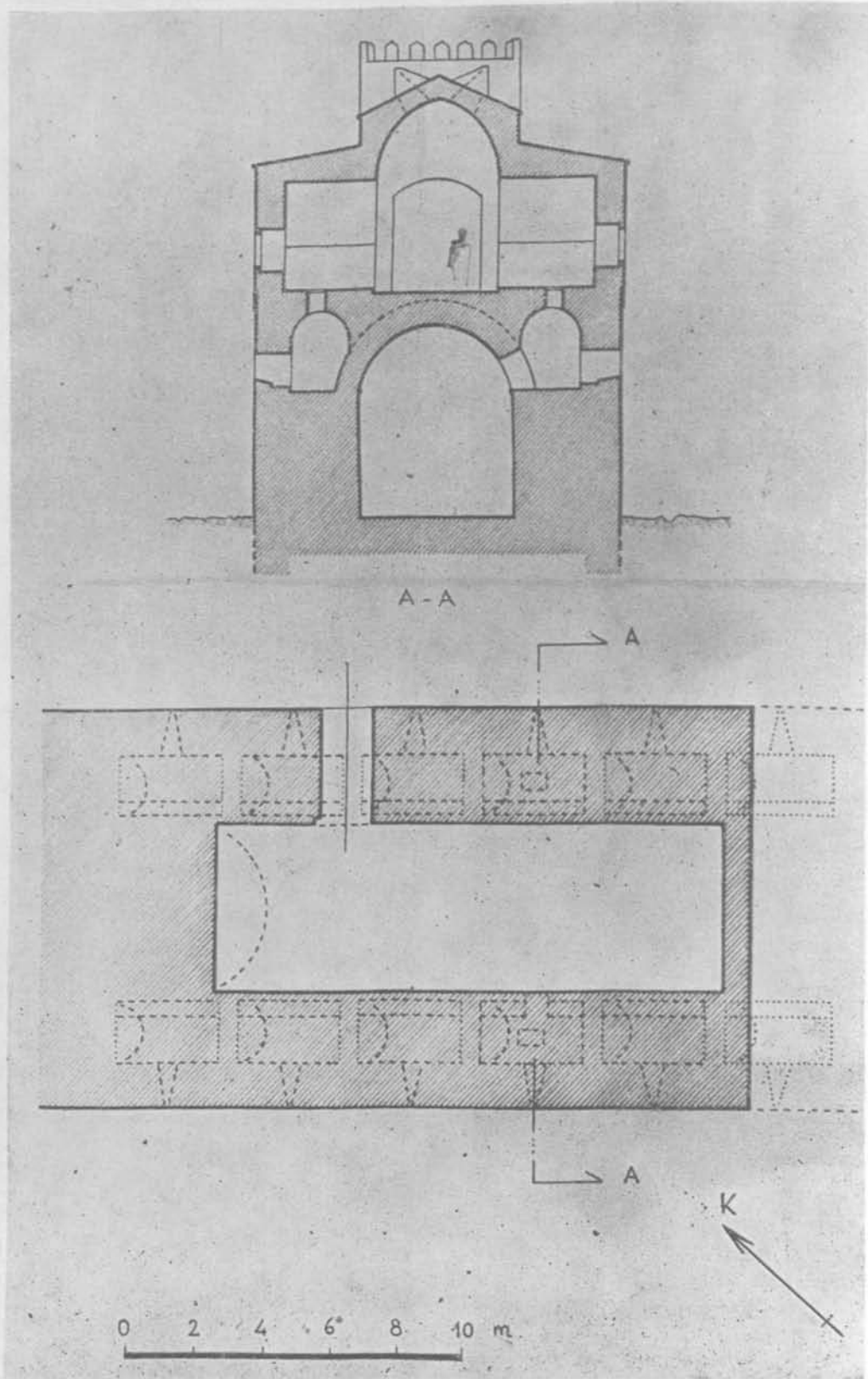

1. Şekil — Irgandı Köprüsünün cephe restitüsyonu

2. Şekil — İrgandı Köprüsünün plân restitüsyonu

3. Şekil — Irgandı Köprüsünün kesit ve plân restitüsyonu (detay)